

М36

3359-р

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

МАХУКОВА ТЕТЯНА ВІТАЛІЇВНА

УДК [376-056.264-053.5:811.161.2'373.7](043.3)

**ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ТЯЖКИМИ
ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ ЗАСОБАМИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ**

13.00.03 – корекційна педагогіка

Автореферат

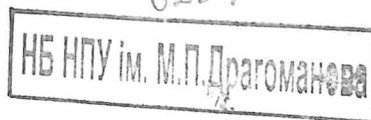
дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата педагогічних наук

Київ – 2012

8284

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, професор
Шеремет Марія Купріянівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри логопедії.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, доцент
Дмитрієва Ірина Володимирівна,
Слов'янський державний педагогічний
університет, завідувач кафедри методик
корекційного навчання;

кандидат педагогічних наук, доцент
Ревуцька Олена Володимирівна,
Бердянський державний педагогічний
університет, завідувач кафедри логопедії.

Захист відбудеться 23 травня 2012 року о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.14 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ – 30, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано „7” квітня 2012 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. В. Федоренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасний стан розвитку теорії й практики спеціальної педагогіки і психології, нейропсихології, логопедії, нейролінгвістики характеризується об'єднанням наукових пошуків і зусиль, посиленою увагою до поглибленого вивчення особливостей загального, психічного й мовленнєвого розвитку дітей із порушеннями розвитку з метою забезпечення індивідуальної траєкторії розвитку кожної дитини з урахуванням її психофізичних особливостей, можливостей, здібностей, інтересів тощо. Це вимагає від спеціалістів усіх галузей супроводу дитинства пошуку нових ідей, методів і технологій ефективної допомоги, підтримки та максимально можливого розвитку дитини для її успішного соціального й особистісного становлення.

Згідно положень теорії мовленнєвої діяльності (Л. С. Виготський, М. І. Жинкін, І. А. Зимня, О. О. Леонтєв, С. Л. Рубінштейн та ін.) і психолінгвістичного підходу до аналізу відхилень у становленні мовлення дітей із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ), у порівнянні з нормативним його розвитком, визначається комплекс порушень формування умінь та навичок у кожному з компонентів мовленнєвої системи цієї категорії дітей: вимовній, лексичній, граматичній, комунікативній. Несформованість мовних здібностей неминуче приводить до труднощів спілкування, які, у свою чергу, зумовлюють недостатність процесів пізнавальної діяльності.

Питання корекції та розвитку лексико-семантичного компоненту мовлення у дітей із ТПМ знаходили вирішення в наукових доробках вітчизняних та зарубіжних вчених. Це праці Н. О. Власової, Н. С. Жукової, С. Ю. Коноплястої, Ю. В. Коломієць, В. О. Кондратенко, Р. І. Лалаєвої, Р. Є. Левіної, О. М. Мاستюкової, О. В. Ревуцької, Є. Ф. Соботович, В. В. Тарасун, В. В. Тищенко, Т. Б. Філічевої, М. К. Шеремет.

Однак, увага науково-методичних досліджень у галузі корекційної дидактики щодо змісту та методів розвитку навичок спілкування, однією з умов якого є сформованість лексичної семантики у молодших школярів із ТПМ, майже не торкнулась фразеологічних сполучень – мовних одиниць, які виконують у ситуаціях комунікації важливі функції: образно-виражальну, емоційно-експресивну, забезпечують точність, лаконічність висловлювання, полегшують конструювання мовлення, вносять перлини народно-авторської думки.

Теоретики когнітивної лінгвістики розглядають фразеологізми як матеріальні опори узагальнення у процесах утворення концептів у свідомості носія мови, що складають мовну картину світу особистості, яка є тісно пов'язаною із когнітивною картиною дійсності представника національної культури народу (О. О. Залевська, В. І. Карасик, Ю. М. Караулов, В. В. Красних, З. Д. Лопова, Й. А. Стернін та ін.). Отже, без оволодіння дитиною із ТПМ семантикою фразеологізмів, система мовних знаків, які об'єктивують той чи інший концепт свідомості, буде значно усіченою, а мовна особистість – збідненою у можливостях репрезентації знань, намірів при вирішенні комунікативних

завдань. Необхідність фразеологічної роботи з дітьми із ТПМ в системі становлення цілісного єдиного мовленнєво-мовного механізму підпорядковується концептуальному підходу вітчизняної корекційної педагогіки в напрямку забезпечення когнітивної спрямованості навчання дітей із особливостями психофізичного розвитку через розвиток мовної свідомості особистості як компоненту її комунікативної свідомості, яка, відповідно, є складовою загальної когнітивної свідомості народу (В. І. Бондар, І. В. Дмитрієва, В. М. Синьов, Є. Ф. Собонович, В. В. Тарасун, Л. І. Фомічова, М. К. Шеремет).

Науковий інтерес до виявлення та аналізу специфіки розуміння значення фразеологізмів, відбору фразеологічних сполучень за їх основними семантичними ознаками при побудові власних висловлювань молодшими школярами із ТПМ в умовах комунікації зумовлює постановку мети отримання нових фактів про типові, характерні для порушення мовленнєвого розвитку прояви дії патологічного механізму в операціях із лексико-фразеологічними одиницями, що сприятиме удосконаленню практичних методів формування культури спілкування засобами фразеологізмів у дітей із ТПМ.

Сукупністю зазначених факторів обумовлено вибір теми дослідження „**Формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із тяжкими порушеннями мовлення засобами фразеологізмів**”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри логопедії Інституту корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету (НПУ) імені М. П. Драгоманова за науковим напрямом „Навчання та виховання дітей із ТПМ”. Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 9 від 28 квітня 2009 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 16. 06. 2009 р.).

Мета дослідження полягає в науковому обґрунтуванні, розробці та експериментальній перевірці методики корекційної (логопедичної) роботи з формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із тяжкими порушеннями мовлення засобами фразеологізмів.

Для досягнення мети необхідним було розв'язання таких завдань:

1. З'ясувати ступінь висвітлення досліджуваної проблеми в загальній та спеціальній психолого-педагогічній літературі.
2. Визначити стан та особливості культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із ТПМ засобами фразеологізмів.
3. Розробити критерії оцінювання для визначення рівня оволодіння значенням фразеологізмів та їх функціонування у процесах спілкування дітей молодшого шкільного віку із ТПМ.
4. Розробити та обґрунтувати зміст методики формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із ТПМ засобами фразеоло-

гізмів, експериментально довести її ефективність при дотриманні визначених психолого-педагогічних умов.

Об'єкт дослідження – комунікативно-мовленнєва діяльність учнів молодшого шкільного віку із ТПМ у практиці початкового навчання рідної мови.

Предмет дослідження – зміст, методи та прийоми корекційної (логопедичної) роботи з формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із тяжкими порушеннями мовлення засобами фразеологізмів.

Методи дослідження. Відповідно до визначеної мети, поставлених завдань застосовувались наступні методи дослідження:

– *теоретичні*: вивчення, аналіз та узагальнення психолого-педагогічних, психолінгвістичних, лінгвістичних, лінгводидактичних джерел з метою визначення стану розробленості досліджуваної проблеми в загальній та спеціальній психолого-педагогічній літературі; аналіз навчальних програм, шкільних підручників з рідної мови, науково-методичних посібників для з'ясування відповідності існуючих вимог, методів та прийомів науково-методологічним засадам навчання молодших школярів із ТПМ; розробка предметної та діяльнісної складових корекційної методики з метою оптимізації процесу формування культури спілкування молодших школярів із ТПМ засобами фразеологізмів; синтез експериментальних даних;

– *емпіричні*: констатувальний та формувальний педагогічний експеримент з метою з'ясування актуального стану культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із ТПМ засобами фразеологізмів;

– *статистичні*: кількісний та якісний аналіз експериментальних даних та їх статистична обробка для перевірки ефективності розробленої методики.

Методологічною основою дослідження стали: положення про провідну роль мовлення в опосередкуванні психічних процесів, тісний взаємозв'язок мовлення, мислення та інших складових психічного розвитку дитини (М. О. Бернштейн, Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, О. Р. Лурія, С. Л. Рубінштейн, В. М. Сильов та ін.); психолінгвістичний підхід до аналізу мовленнєвої діяльності та її формування в умовах онтогенезу та дизонтогенезу (Т. В. Ахутіна, О. О. Залевська, І. О. Зимня, О. О. Леонтьєв, О. Р. Лурія, Є. Ф. Соботович, Т. М. Ушакова та ін.); концепція навчання та виховання дітей з особливостями психофізичного розвитку (В. І. Бондар, І. В. Дмитрієва, В. М. Сильов, О. П. Хохліна); системний підхід до аналізу ТПМ як педагогічної проблеми (С. Ю. Конопляста, О. М. Корнев, Р. Є. Левіна, Г. П. Мозгова, В. В. Тарасун, М. К. Шеремет); лінгвістичні дослідження та сучасні підходи до розуміння семантики фразеологізму на лексичному рівні семіотичної мовної підсистеми в рамках функціональної системи мови та мовлення (І. К. Білодід, В. В. Виноградов, С. Г. Гаврин, Ю. Ф. Прадід, В. М. Русанівський, В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, М. М. Шанський та ін.); дослідження з питань психології спілкування та лінгвістичної прагматики (Н. Д. Арутюнова, Ф. С. Бацевич, В. З. Дем'янков, Г. Г. Почепцов та ін.); наукові дослідження з культури мови, мовлення та українського національ-

ного етикету (С. К. Богдан, Н. І. Бугай, Л. І. Мацько, М. І. Пентилюк, М. П. Плющ, Н. І. Формановська та ін.); положення загальної та спеціальної дидактики щодо засвоєння рідної мови як навчального предмету та засобу формування й опосередкування знань, розвитку комунікативних умінь та навичок у молодших школярів (Л. Й. Айдарова, М. С. Вашуленко, В. В. Давидов, Д. Б. Ельконін, Т. А. Ладиженська, О. О. Леонтєв, В. В. Тарасун, М. К. Шеремет).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- *уперше* з урахуванням функціонально-цільових факторів, психолінгвістичних механізмів дій із мовними знаками складної семантичної структури здійснено комплексне дослідження засвоєння, ідентифікації та використання фразеологізмів молодшими школярами із ТПМ при побудові висловлювань у діяльності мовленнєвого спілкування; науково обґрунтовано, розроблено та експериментально апробовано методику формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із ТПМ засобами фразеологізмів з урахуванням компенсаторних загальнофункціональних механізмів діяльності дітей із ТПМ, організаційних резервів корекційного навчання;

- *поглиблено та конкретизовано* існуючі теоретичні узагальнення стосовно особливостей функціонування відповідно до українських культурних традицій фразеологізмів як складових лексичного компоненту мовленнєвої системи дітей із ТПМ;

- *подальшого розвитку набули* лінгводидактичні положення про шляхи вдосконалення предметної та діяльнісної складових процесу формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із ТПМ.

Практичне значення одержаних результатів дослідження. Розроблена методика спрямовує вибір учителем-логопедом прийомів навчання, мовного матеріалу та тренувальних вправ відповідно до етапів засвоєння фразеологізму; пропонує алгоритм лінгвістичного аналізу та моделювання формальних і семантичних ознак фразеологізмів; конкретизує операційну послідовність способів діяльності молодших школярів із ТПМ із різнорівневими мовними засобами, що в результаті сприяє оптимізації навчального процесу формування умінь та навичок мовленнєвого спілкування.

Результати дослідження можуть бути використані для реалізації програмових вимог щодо розвитку мовлення дітей із ТПМ у початковій ланці спеціальної освіти, для розробки навчальних дисциплін з професійної підготовки студентів з напрямку „Корекційна освіта (логопедія)” вищих навчальних закладів та лекційного забезпечення післядипломної освіти педагогічних працівників.

Апробація й упровадження. Результати дослідження доповідали на I міжнародній науково-практичній конференції „Актуальні проблеми корекційної педагогіки та психології” (24–25 квітня 2008 р, м. Луганськ); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції „Психолого – педагогічний супровід соціалізації осіб з особливими освітніми потребами в сучасних умовах розвитку суспільства” (25–26 березня 2010 р.) у м. Луганськ; на V Всеукраїнській науково-практичній конференції „Актуальні

проблеми корекційної педагогіки та психології” (24–25 березня 2011 р.) у м. Луганськ; на II Міжнародній конференції „Психолого-медико-педагогічний супровід соціалізації дітей із особливими освітніми потребами в умовах сучасного суспільства” (14–15 жовтня 2011 р. м. Луганськ–Рубіжне); на I Міжнародній науково-практичній конференції „Актуальні проблеми логопедії” (18–19 жовтня 2011 р. м. Київ).

Упровадження результатів дослідження відбувалося у процесі корекційно-розвивального навчання молодших школярів 2–4 класів спеціальної школи-інтернату м. Антрацит Луганської області (довідка № 7 від 19.01.2012 р.), логопедичних груп логопункту загальноосвітньої школи № 3 м. Ірпінь Київської області (довідка № 304 від 14.06.2011 р.), логопедичних груп логопункту загальноосвітньої школи № 45 м. Луганськ (довідка № 471 від 21.11.2011 р.); у розробці лекційного та програмно-методичного забезпечення навчання студентів спеціальності „Корекційна освіта” ЛНУ імені Тараса Шевченка (довідка № 1/913 від 06.03.12 р.).

Публікації. Результати проведеного дослідження висвітлено в 11 фахових одноосібних публікаціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (262 найменування), 13 графіків, 6 діаграм, 3 таблиці, додатків на 37 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 268 сторінок, з них – 206 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено об’єкт, предмет, мету та завдання дослідження, його методологічні основи, методи; розкрито наукову новизну, практичну значущість роботи; наведено дані про впровадження результатів дослідження в корекційно-навчальний процес, публікації, структуру дисертації.

У першому розділі – „**Науково-теоретичні засади проблеми культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку**” здійснено аналіз проблеми з опорою на теоретичні концепції та емпіричні дослідження в ракурсі лінгвістики, психології, психолінгвістики, спільним об’єктом вивчення яких виступають процеси використання дитиною мовних знаків у діяльності спілкування, відповідно до національних культурних традицій.

Мовленнєве спілкування – складна і досконала форма взаємодії людей у колективній діяльності з реалізації суспільних та особистісних відношень. Для цього використовуються специфічні засоби, перш за все – мова (Б. Г. Ананьєв, В. В. Давидов, Г. С. Костюк, О. М. Леонтєв, В. Н. Мясишев, С. Л. Рубінштейн, та ін.). Діяльність породження та сприйняття мовленнєвого висловлювання в актах спілкування розглядається в безпосередньому зв’язку із процесами мислення в напрямку руху від думки до слова (Т. В. Ахутіна, Л. С. Виготський, І. О. Зимня, О. О. Залевська, О. О. Леонтєв, Т. М. Ушакова та ін.).

Лінгвопрагматичний напрямок досліджень мовленнєвого спілкування націлює на вивчення закономірностей функціонування мовних знаків у реальних процесах комунікації, внутрішню структуру мовленнєвих дій, постулати мовленнєвого спілкування, правила комунікативного кодексу, типи мовленнєвих актів у залежності від мети й результату спілкування (Ф. С. Бацевич, В. З. Дем'янков, Г. Г. Почепцов, О. Г. Почепцов, Ю. С. Степанов та ін.). В аспекті етнографії мовлення дослідники виявляють закономірності мовленнєвої поведінки від етнічних особливостей співбесідників та культурного оточення (В. С. Ващенко, В. В. Жайворонок, В. В. Красних, О. Л. Паламарчук та ін.).

Серед мовних одиниць, як складових вербально-семантичного рівня мовної системи особистості, у дослідженні проблеми формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із ТПМ простежується стилістична роль фразеологізму. Теоретичною основою для характеристики фразеологізму з позицій лінгвістичних досліджень послужили праці визначних вітчизняних та зарубіжних вчених: Л. Г. Авксентьева, Ш. Баллі, І. К. Білодіда, Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова, О. О. Потебні, Ю. Ф. Прадіда, В. М. Телія, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка та ін. Взято до уваги узагальнення дослідниками специфіки фразеологізму в таких аспектах: категоріальних ознак, співвіднесеності фразеологізму і слова як мовного знаку, семантичної структури та фразеологічного значення, місця у системі культурних категорій. Використання фразеологізмів у традиції мовленнєвого спілкування зумовлене підвищеною активністю учасників комунікативного процесу, їх прагненням до експресивності, до використання мовленнєвих форм, що підкреслюють належність до певної культури.

У теоретичних узагальненнях вітчизняних та зарубіжних науковців зазначається, що відхилення в розвитку мовлення дітей створюють труднощі у спілкуванні, перешкоджають нормальному формуванню пізнавальних процесів, спричинюють емоційну напруженість, відчуття соціальної неповноцінності (Н. С. Жукова, С. Ю. Конопляста, Р. Є. Левіна, Є. Ф. Соботович, В. В. Тарасун, С. М. Шаховська, М. К. Шеремет, А. В. Ястребова та ін.). Сучасна система спеціального навчання дітей із ТПМ в аспекті розвитку комунікативних умінь та навичок підпорядковується покладеним у її основу принципам гуманізації, нормалізації порушених контактів дитини із оточенням і намічає конкретні шляхи надання логопедичної допомоги, що полягають у опорі на збережені інтелектуальні компоненти мовленнєвої діяльності, у комунікативній спрямованості корекційних занять, формуванні стилістичних умінь (О. Є. Грибова, Ю. В. Коломісць, І. С. Марченко, Н. Д. Січкачук, Є. Ф. Соботович, В. В. Тарасун, В. В. Тищенко, Н. В. Чередніченко, М. К. Шеремет та ін.).

Щодо проблеми формування культури спілкування засобами фразеологізмів у дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку, принципове значення для даного дослідження мають фундаментальні положення вітчизняної теорії логопедії (Є. Ф. Соботович, В. В. Тарасун, М. К. Шеремет),

які націлюють на необхідність цілеспрямованого педагогічного керування операціями із мовними знаками на основі закономірностей функціонування процесів породження та сприйняття мовлення з наданням переваги в роботі над його найважливішою структурною одиницею – словом, для засвоєння не тільки предметного, але й узагальненого, переносного, фразеологічного значення на основі індивідуальних смислів, набутих у конкретних ситуаціях здійснення мовленнєвої діяльності.

Зважаючи на специфічність фразеологічного значення, розчленованість, складність семантичної структури, внаслідок інтегративної взаємодії лексичної і граматичної семантики лексем-компонентів, загальноприйняті в лінгводидактиці методи та прийоми засвоєння такої мовної одиниці є малоєфективними для дітей із ТПМ. Шляхи оптимізації розвитку лексичного складу мовлення, у тому числі й за рахунок поповнення його фразеологічними засобами, намічено в концепції корекційно-превентивного навчання через спеціально організовану на логопедичних заняттях роботу з навчальною інформацією, направленою на виявлення системи смислових зв'язків у текстах, складання логіко-граматичних схем, що сприяє глибшому розумінню матеріалу, оскільки задіюються образи та наочні уявлення, процеси мислення (В. В. Тарасун).

Психофізіологічний принцип опори в навчанні на збережені когнітивні процеси орієнтує на вивчення загальнофункціональних здібностей дітей із ТПМ, розвиток яких у корекційній роботі сприяє формуванню умінь мовленнєвої комунікації із використанням різнорівневих мовних одиниць (О. М. Корнев, Є. Ф. Соботович, В. В. Тарасун, В. В. Тищенко, М. К. Шеремет та ін.). Дієву опору для розвитку культури спілкування представляють компоненти вищого психологічного рівня у структурі діяльності спілкування: мотиваційно-цільові та орієнтувальні процеси (Т. В. Ахутіна, О. О. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, В. М. Синьов).

Аналіз сучасних програм навчання дітей молодшого шкільного віку та спеціального навчально-методичного забезпечення розвитку мовлення виявив, що при достатній відповідності програмових вимог до рівня комунікативно-мовленнєвих, мовних знань і умінь для ефективної інтеграції особистості молодшого школяра із ТПМ у національну й світову культуру, система методичних прийомів, пізнавальних завдань і тренувальних вправ не забезпечує досягнення навчальної та розвивальної мети.

Таким чином, виявлені проблеми методичного характеру зумовили необхідність розробки експериментальної методики формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із тяжкими порушеннями мовлення засобами фразеологізмів.

У другому розділі – „Стан та особливості культури спілкування засобами фразеологізмів у системі навчання української мови у початковій ланці шкільної освіти” обґрунтовано методику констатувального етапу експерименту, критерії оцінювання актуальних знань, умінь та навичок учнів, визначено рівні успішності та якості результатів їх діяльності, представлено науковий аналіз зовнішніх та внутрішніх факторів, що мали

вплив на специфіку використання фразеологізмів у мовленнєвій продукції молодших школярів із ТПМ.

Методика констатувального експерименту розроблена з опорою на прийняті в логопедії принципи аналізу мовленнєвих порушень, методологічну основу яких закладено у працях Л. С. Виготського, О. Р. Лурії, розвинуто у вітчизняній методології наукових досліджень В. М. Синьовим і конкретизовано в науково-методичній літературі (С. Ю. Конопляста, О. М. Корнєв, Є. Ф. Соботович, В. В. Тищенко, В. В. Тарасун, М. К. Шеремет та ін.).

У констатувальному експерименті були задіяні 104 учні із ТПМ третіх та четвертих класів спеціальної школи для дітей із ТПМ м. Антрацит Луганської області, логопедичних груп логопункту загальноосвітньої школи № 3 м. Ірпінь Київської області, логопункту загальноосвітньої школи № 45 м. Луганськ. Контрольну групу склали 52 школяра із мовленнєвою нормою третіх класів загальноосвітніх шкіл № 3 м. Ірпінь та № 45 м. Луганськ.

Аналіз результатів виконання молодшими школярами усього комплексу завдань у сукупності створює цілісне уявлення про рівень оволодіння ними фразеологізмами у складі функціональної системи мови та мовлення, організуючою основою якої є процес спілкування.

Відповідно до категоріальних ознак фразеологізму як мовного знаку та його місця в системі культурних категорій та комунікації, дослідження особливостей сформованості культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку засобами фразеологізмів, згідно констатувальної методики, відбувалось у таких аспектах:

- дослідження рівня сформованості лінгвістичного компоненту мовленнєвої діяльності – дій та операцій лінгвістичного аналізу слова, словосполучення, фразеологізму;

- дослідження рівня сформованості комунікативно-мовленнєвого компоненту мовленнєвої діяльності – дій та операцій сприйняття та побудови висловлювання (речення, тексту) із використанням фразеологічної лексики через єдність орієнтувальних та виконавчих дій спілкування.

Актуальний стан сформованості практичних знань, умінь та навичок у кожному аспекті на момент проведення констатувальних зрізів визначався відповідно до чотирьох рівнів успішності виконання діагностичних завдань. Рішення про ступінь наявності ознак якості роботи учня приймалося на підставі визначених критеріїв.

У лінгвістичному аспекті:

- самостійне і правильне виконання завдання за умови оволодіння змістом поняття „народний вислів”, що є відбиттям дотеоретичного ознайомлення із фразеологізмом, досвіду його практичного використання в мовленні дитини та представленості фразеологізму в імпресивному мовленні, що є умовою його ідентифікації в ряді інших мовних засобів;

– самостійне і правильне виконання завдання за умови засвоєння учнями поняття „синоніми”, що спрямовує дії визначення значення ряду фразеологізмів, і оволодіння діями співставлення, порівняння та угруповання на підставі близькості значення фразеологізмів та загальнозжовжених слів;

– самостійне і правильне виконання завдання за умови засвоєння поняття „антоніми”, що спрямовує дії визначення значення ряду фразеологізмів і оволодіння діями диференціації та утворення пар фразеологізмів на підставі протилежності їх значення.

У комунікативно-мовленнєвому аспекті:

– побудова речень, адекватних за змістом та правилами граматичної сполучуваності мовних засобів, самостійне і правильне використання фразеологізмів для редагування тексту відповідно до поставленої мети експресивно-оцінної характеристики дій персонажів за умови практичного оволодіння функціонально-стилістичним значенням фразеологізмів та навичками їх відбору для побудови висловлювань експресивно-характеризуючого змісту. Кількісний порівняльний аналіз результатів констатувальних зрізів із метою визначення рівня практичного оволодіння значенням найбільш уживаних фразеологізмів у мовленнєвому обігу, навчальних текстах шкільних посібників та їх використання учнями при побудові висловлювань представлений у таблиці 1.

Таблиця 1.

Порівняльні показники рівнів практичного оволодіння значенням фразеологізмів та їх використання при побудові висловлювань у процесах спілкування

Досліджувані операції із фразеологізмами	Контингент дітей	Рівні практичних умінь (%)			
		<i>В</i>	<i>Д</i>	<i>С</i>	<i>Н</i>
Виокремлення фразеологізмів із ряду мовних засобів	ТПМ	0	26,91	34,63	38,46
	N	26,91	42,33	15,38	15,38
Визначення значення фразеологізмів, порівняння, угруповання на підставі синонімічності значення	ТПМ	0	19,23	30,77	50,0
	N	0	65,38	23,08	11,54
Визначення значення фразеологізмів, порівняння, диференціації на підставі протилежності значення	ТПМ	0	11,54	30,77	57,69
	N	19,23	23,08	38,46	19,23
Вибір фразеологізму для побудови висловлювання	ТПМ	0	23,08	46,15	30,77
	N	0	50,0	38,46	11,54
Редагування тексту з вибором фразеологізмів з метою експресивно-оцінної характеристики явищ дійсності	ТПМ	0	15,38	34,46	46,16
	N	23,08	19,26	34,61	23,08

В – високий рівень, *Д* – достатній, *С* – середній, *Н* – низький.

ТПМ – діти молодшого шкільного віку із ТПМ

N – діти молодшого шкільного віку з мовленнєвою нормою.

Як свідчать кількісні показники (див. таблицю 1), рівень виконання діагностичних завдань молодшими школярами із ТПМ набагато нижчий, ніж у дітей із нормальним мовленнєвим розвитком. Проведений якісний аналіз

виявив специфічні внутрішні негативні фактори, дія яких зумовила утруднення і помилки, пов'язані з дисфункцією мовленнєво-мовного механізму школярів із ТПМ у різних компонентах мовленнєвої діяльності.

У вербальному компоненті:

- знижена увага до мовних явищ та недостатність короткочасної слухомовленнєвої вербальної пам'яті, зумовлена дією патологічних факторів (О. М. Корнев, В. В. Тарасун), унеможливує самостійні практичні дотеоретичні узагальнення й не сприяє поширенню імпресивного словника молодших школярів із ТПМ за рахунок фразеологізмів;

- низький рівень технічної сторони процесів читання в дітей із ТПМ сприяє буквальній поелементній ідентифікації компонентів фразеологізму й гальмує орієнтувальні реакції на незнайоме мовне явище та подальший пізнавальний інтерес, отже, можливість запам'ятовування фразеологізмів через тексти дитячої художньої літератури із подальшим використанням їх у власному мовленні у процесах спілкування є проблематичною;

- низький рівень металінгвістичних знань та засвоєння абстрактних категоріальних понять, у тому числі поняття „народний вислів”, внаслідок недостатності психофізіологічного забезпечення цих процесів у дітей із ТПМ (Т. В. Ахутіна, Є. Ф. Собонович, М. К. Шеремет), зумовлює виражені труднощі розуміння інструкцій, наданих у вербальній формі, отже й при виконанні завдань без надання педагогічної допомоги.

У комунікативно-мовленнєвому компоненті:

- слабкість взаємодії між формальними зовнішніми ознаками компонентного складу фразеологізмів, кількісно обмежених, але наявних у імпресивному словнику молодших школярів із ТПМ, і дифузним уявленням про його соціально закріплене значення перешкоджає діям аналізу, порівняння, узагальнення фразеологізмів за семантичними ознаками;

- як наслідок обмеженості парадигми синонімічних, антонімічних лексичних засобів, недостатності в ній фразеологізмів, знижується вибір доречних варіативних мовних одиниць, не реалізується можливість вираження експресивності засобами фразеологізмів при побудові мовленнєвих висловлювань дітьми із ТПМ;

- притаманна молодшим школярам із ТПМ недостатність симультанних синтезів мовних одиниць (В. В. Тарасун), зумовлює труднощі сприйняття й породження висловлювань, що відбивають „комунікацію відношень” (О. Р. Лурія), – такого логіко-смыслового типу висловлювань, у яких використання фразеологізму із його оцінною конотацією є найбільш доцільним у ситуаціях спілкування. Отже, спонтанне засвоєння пристосувальним способом і активне функціонування у власному мовленні зазначених конструкцій із фразеологізмами без спеціального навчання є проблематичним;

- низька комунікативно-мовленнєва активність дітей із ТПМ не сприяє дії інтуїтивно-пошукових стратегій для поширення словника, що обмежує можливості засвоєння фразеологізмів для їх подальшого використання з метою експресивно-оцінної характеристики явищ дійсності в ситуаціях

спілкування без організації цілеспрямованого спеціального навчання.

Таким чином, набуті та науково інтерпретовані у процесі констатувального експерименту факти дозволяють стверджувати, що дія внутрішніх негативних факторів, пов'язаних із дисфункцією мовленнєво-мовного механізму в дітей із ТПМ, ускладнює засвоєння та активне використання ними при побудові висловлювань фразеологізмів як мовних засобів спілкування і культурного надбання представників українського етносу. Для формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із ТПМ засобами фразеологізмів необхідна розробка спеціальної методики, яка передбачає особливе структурування енциклопедичного й лінгвістичного матеріалу та організації діяльності з ним школярів у педагогічних умовах корекційного процесу для формування знань, умінь та навичок, з урахуванням специфіки функціонування мовленнєво-мовного механізму цієї категорії дітей в умовах дизонтогенезу.

У третьому розділі – „**Експериментальна методика формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із ТПМ засобами фразеологізмів**” – представлені вихідні положення та теоретичне обґрунтування, мета, завдання, програма формувального експерименту, зміст, система методів та прийомів організації діяльності учнів на кожному етапі навчання при дотриманні визначених психолого-педагогічних умов, узагальнені дані про результати впровадження запропонованої методики.

Принципову умову ефективності зазначеної методики, розробленої для цілей корекційно-розвивального навчання, ми вбачаємо в її підпорядкуванні загальнодидактичним принципам із специфікою їх застосування в логодидактиці та спеціальним психофізіологічним і психолого-педагогічним принципам навчання дітей із ТПМ (В. В. Тарасун). **Психолого-педагогічні умови оптимізації навчання молодших школярів із ТПМ за цією методикою**, відповідно до конкретного предмету дослідження, угруповано таким чином:

1. *Психолого-діяльнісні:*

- представлення навчального матеріалу відбувається в руслі особистісної значущості, ціннісної та естетичної орієнтації, практичної направленості з максимальним задіянням мотиваційної, інтелектуально-пізнавальної, емоційно-вольової, смислової сфери молодших школярів із ТПМ;
- обов'язковість розвитку в молодших школярів із ТПМ орієнтувальної основи комунікації (С. Л. Рубінштейн), яка спирається на соціально-прагматичні та когнітивні дії аналізу й оцінки компонентів проблемної ситуації, що зумовлюють модальність, вибір структури та мовних засобів при побудові мовленнєвих висловлювань.

2. *Організаційно-діяльнісні:*

формування якісних знань, умінь, навичок можливе за умови поетапної організації діяльності учнів із упорядкованою системою комунікативних, мовленнєвих, мовних пізнавальних завдань і застосування прийомів педагогічної допомоги, яка забезпечує оптимальний перехід від матеріальної дії до розумової, від свідомого оволодіння операцією вибору фразеологізму до

його автоматизованого використання при побудові висловлювання у ситуації спілкування (П. Я. Гальперін);

– повноцінне оволодіння значенням фразеологізму можливе за умови такої організації діяльності учнів із структурованим, цілісним і відбиваючим закономірні зв'язки елементів навчальним матеріалом, яка забезпечує свідоме орієнтування в системі засобів мови, у якій фразеологізм виконує свої експресивно-оцінювальні функції для вираження змісту в конкретній ситуації спілкування.

3. Культурно-системні:

– функціонально-стилістична роль фразеологізмів у процесах спілкування як засобів системи мови та мовлення розкривається за умови їх представлення в загальній системі енциклопедичних знань, загальнонаціональних культурних традицій і моральних норм сучасного українського суспільства.

В аспекті передання і сприйняття інформації найбільшу дієвість для реалізації завдань пропонованої методики представляє *практичний метод*, який характеризується принципом комунікативності та принципом усвідомленості, що мотивує засвоєння фразеологізмів для успішності процесу спілкування. У логічному аспекті надається перевага застосуванню *dedуктивного методу*. У аспекті особливостей організації пізнавальної діяльності учнів найбільшу доцільність представляє *інформаційно-пошуковий метод*.

Для вирішення корекційно-педагогічних завдань розробленої методики, було запропоновано поетапність навчальної діяльності молодших школярів із ТПМ, у якій на кожному із трьох етапів педагог і група дітей досягають конкретної *мети*.

1. *Орієнтувально-пропедевтичний* – провідна мета полягала у визначенні смислових елементів комунікативних ситуацій та мовних засобів передання їх змісту для виявлення експресивно-оцінного значення використаних фразеологізмів.

Система рекомендованих прийомів навчання та упорядкованих розвивальних завдань і тренувальних вправ підпорядковувалась теоретико-методичній установці, яка впливає із закономірностей засвоєння мовної семантики носієм певної мови (О. О. Леонтьєв). Для попередження дифузного, неадекватного уявлення про семантичний зміст фразеологізму запропоновано блок різних типів завдань із смислового аналізу текстів на морально-етичну тематику. Діяльнісну сторону цього етапу склав процес засвоєння способу дії з навчальним матеріалом. Розв'язання комунікативних завдань організовує єдність мотиву спілкування школярів, забезпечує орієнтування у смисловій схемі готового повідомлення та надає можливість виокремлення глибинних елементів текстових відношень – семантико-прагматичних значень, що конституують діяча комунікативної ситуації та дії, які він виконує.

Мовленнєві вправи формують дії аудіювання та відтворення зразків розгорнутих комунікативних одиниць, керованих постановкою запитань, формулювання власних суджень, розгорнутих відповідей на запитання.

Фокусування уваги учнів на фразеологізмі становило зміст другого кроку навчальної діяльності на першому етапі: оцінювання дій персонажів з позиції соціально-етичних норм і, відповідно, вербальної характеристики діячів за допомогою оптимального лексичного засобу – фразеологізму. Отже, власне лексичні завдання зосереджують увагу на факті існування фразеологізму в системі мови, спрямовують дії його виокремлення серед інших мовних засобів та засвоєння значення.

Результатом розв'язання пізнавальних завдань упродовж орієнтувально-пропедевтичного етапу стали набуті молодшими школярами із ТПМ наступні уміння: співвіднесення змісту повідомлення із фактом дійсності, що є предметом повідомлення; уміння виокремлення фразеологізму в тексті відповідно до поставленого завдання; уміння добору заголовку та висновку в формі фразеологізму до тексту; усвідомлення можливості характеристики осіб, дій за допомогою різних лексичних засобів (як слів, так і фразеологізмів) з метою найточнішого передання смислових відношень та основної думки всього тексту.

2. *Етап алгоритмічних дій* – провідна мета полягала в розширенні та уточненні лексичного складу молодших школярів із ТПМ шляхом уведення фразеологізмів у мовну систему через відношення синонімії, що ґрунтується на послідовності дій виокремлення, співставлення, порівняння мовних одиниць у формальному та семантичному аспектах із моделюванням виділених властивостей та графічною фіксацією результатів порівняння.

Предметну сторону складала система пізнавальних завдань та тренувальних вправ із лінгвістичного аналізу слів та фразеологізмів, виокремлених із складу речення, як більш крупної мовної одиниці.

Відповідно до положень психології мовлення і теорії „розумових дій” П. Я. Гальперіна про необхідність виведення на рівень актуального усвідомленого аналізу й контролю окремих сегментів висловлювання (фразеологізмів), упорядковувалась на цьому етапі система прийомів навчання. Діяльнісну сторону склали наступні дії молодших школярів із ТПМ із навчальним матеріалом: виділення зовнішньої структури слова та фразеологізму; моделювання формальних ознак цих лексичних одиниць та їх порівняння; складання алгоритму розпізнання фразеологізму в складі речення; побудова синонімічного ряду, що містить стилістично нейтральне поняття та фразеологізм із експресивно-оцінювальною конотацією для вираження норм соціальної етнічної моралі.

Результатом розв'язання пізнавальних завдань на другому етапі алгоритмічних дій стали: знання про відношення синонімії в повідомленнях; уміння визначати значення фразеологізмів через уведення їх у синонімічні ряди поряд із стилістично нейтральними словами; уміння здійснювати синтаксичну трансформацію шляхом заміни компоненту речення фразеологізмом із синонімічним значенням; уміння спостерігати за змінами в семантиці речення внаслідок використання фразеологізму та виявлення специфічної, експресивно-характеризуючої функції фразеологізму в мовленні.

3. *Конструктивно-творчий етап* – провідна мета полягала в оволодінні зв'язним мовленням як складовим компонентом культури спілкування із парадигмою мовних засобів і наявністю в ній фразеологізмів для експресивно-оцінного вираження смислу повідомлень.

Система прийомів активізації зв'язного експресивного мовлення в ситуаціях спілкування на цьому етапі скеровувалась положеннями вітчизняної теорії логопедії про техніку аналізу стандартних й нестандартних ситуацій і способи побудови стратегій нешаблонних дій школярами спеціальної школи (В. В. Тарасун).

Предметом лінгвістичного аналізу виступають мовні одиниці вищих рівнів мовленнєвої діяльності: текст, речення, слово та фразеологізм. Відповідно до закономірностей інтеріоризації зовнішньої діяльності, ряд операцій із мовними знаками, що підлягали усвідомленому контролю учнів на попередній етапах, зазнали редукції та автоматизації. Усвідомлення експресивно-характеризуючої ролі фразеологізмів у процесах спілкування, оволодіння значенням опрацьованих на заняттях народних висловів зумовили закономірну можливість переходу молодших школярів із ТПМ до продуктивної діяльності. Змістом навчання на третьому етапі стало виконання творчих вправ на побудову текстових повідомлень із використанням фразеологічної лексики за планом, за сюжетним малюнком, формулювання заголовків, зачинів, висновків до текстів у формі фразеологізмів.

Результатом конструктивних та творчих дій із лінгвістичним матеріалом стало закріплення знань учнів про наявність фразеологізму в синонімічних відношеннях у лексичній системі й можливості довільного перебору мовних засобів для використання оптимального з них при побудові висловлювання в конкретній ситуації мовленнєвого спілкування. Організована таким чином діяльність молодших школярів із ТПМ сприяла уточненню та подальшому формуванню парадигми мовних засобів, продуктом якої є чуття виразних відтінків мови й розвиток культури мовленнєвої комунікації.

Експериментальне навчання за розробленою методикою проводилось упродовж 2009–2011 років. По завершенні третього етапу формувального експерименту для проведення контрольних завдань на предмет визначення рівня якості їх виконання учнями, було сформовано експериментальну групу (ЕГ) у кількості 54 особи, до якої були залучені молодші школярі третіх класів із ТПМ, що навчалися за експериментальною методикою та контрольну групу (КГ) у кількості 26 осіб, до складу якої увійшли також школярі третіх класів із ТПМ, але їх навчання відбувалося відповідно до існуючих у навчально-методичному забезпеченні прийомів пропедевтичного засвоєння фразеологізмів як засобів спілкування. Критерії оцінювання результатів діяльності залишалися такими ж, як і на констатувальному етапі.

Проведений кількісний аналіз засвідчив підвищення рівня успішності виконання контрольних завдань молодшими школярами із ТПМ експериментальної групи, порівняно із контрольною (див. рис. 1).

Рис. 1. Кількісні показники рівнів сформованості культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із ТПМ засобами фразеологізмів у EG та KG

Зросли якісні показники рівнів сформованості умінь ідентифікації фразеологізмів за формальними та семантичними ознаками: високий рівень в EG – 12,96%, у KG – 0%; достатній рівень в EG – 37,04%, у KG – 26,92 %; середній рівень в EG – 44,44%, у KG – 34,62%; низький рівень в EG – 5,56%, у KG – 38,46%. Значно підвищились показники рівнів сформованості умінь упорядкування синонімічних груп та антонімічних протиставлень, що є основою варіативності вибору доречного фразеологізму в конкретній ситуації спілкування, і дорівнюють: високий рівень в EG – 10,19%, у KG – 0%; достатній рівень в EG – 34,24 %, у KG – 17,31 %; середній рівень в EG – 45,38%, у KG – 34,62%; низький рівень в EG – 10,19%, у KG – 48,07 %. Щодо підвищення рівнів сформованості умінь експресивно-характеризуючого вираження змісту за допомогою використання фразеологізмів при побудові висловлювань, текстових повідомлень, свідчать наступні дані: високий рівень в EG – 8,34%, у KG – 0%; достатній рівень в EG – 35,19%, у KG – 17,31%; середній рівень в EG – 47,21%, у KG – 44,23%; низький рівень в EG – 9,26%, у KG – 38,46%. Отже, якісним результатом проведеної корекційно-розвивальної роботи стала можливість застосовування молодшими школярами із ТПМ набутих умінь при побудові експресивно-оцінних висловлювань, суджень про людські вчинки, явища дійсності із використанням фразеологізмів у значенні, відповідно до стандарту рідної мови та національних традицій українського спілкування.

ВИСНОВКИ

На підставі одержаних результатів проведеного експериментального дослідження проблеми формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із ТПМ засобами фразеологізмів, можна зробити такі висновки:

1. Аналіз літературних джерел показав, що сучасні інтерпретації предмету культури мовленнєвого спілкування з позиції психології, психолінгвістики, педагогіки, лінгводидактики полягають у визнанні багатоаспектності та складності цього явища дійсності, вивчення якого перспективно здійснюється в руслі теоретичного напрямку – теорії діяльності. У структуру діяльності спілкування входять пов'язані із мисленням процеси

породження та сприйняття мовленнєвого висловлювання, розвиток яких відбувається на патологічній основі у дітей із ТПМ, негативно впливаючи на формування та реалізацію процесів мовленнєвого спілкування.

2. Для визначення рівнів оволодіння експресивно-характеризуючим значенням фразеологізмів та їх використанням в актах спілкування, було розроблено критерії оцінювання показників успішності виконання діагностичних завдань. На етапі констатувального експерименту, згідно розроблених критеріїв, досліджено рівні сформованості лінгвістичного компоненту мовленнєвої діяльності молодших школярів із ТПМ – дій та операцій лінгвістичного аналізу слова, словосполучення, фразеологізму, та комунікативно-мовленнєвого компоненту мовленнєвої діяльності – дій та операцій сприйняття й побудови висловлювання із використанням фразеологічної лексики через єдність орієнтувальних та виконавчих дій спілкування.

3. У результаті дослідження встановлено переважно низький рівень (у 38,46%) представленості фразеологізму в імпресивному мовленні дітей із ТПМ; низький рівень (у 46,16%) оволодіння діями співставлення, порівняння, диференціації, що є умовою правильного вибору фразеологізму із парадигми мовних засобів для розв'язання комунікативних завдань; низький рівень (у 50%) умінь визначення функціонально-стилістичного значення фразеологізмів та побудови із його використанням експресивно-оцінювальних висловлювань у ситуаціях спілкування. Визначено необхідність розробки методики формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із ТПМ засобами фразеологізмів, адекватної структури дефекту при ТПМ та впровадження її у навчально-корекційний процес.

4. У експериментальному навчанні доведено обов'язковість організації орієнтувальної основи діяльності спілкування, яка супроводжує мовленнєве спілкування й диктує вибір модальності, стилю мовлення та мовних засобів, зокрема фразеологізмів, експресивно-характеризуюче значення яких ефективно засвоюється через прилучення дитини із ТПМ до культурного знання та досвіду нації. Психолого-педагогічними умовами успішності засвоєння фразеологізмів у запропонованій методиці стали керовані педагогом довірливі, алгоритмічні дії школярів із лінгвістичного аналізу різнорівневих мовних одиниць, із моделюванням формальних та семантичних ознак та розвиток умінь активної побудови експресивно-оцінних висловлювань із перебором мовних засобів відповідно до мети та умов комунікації у збалансованій системі різних типів тренувальних вправ.

5. Ефективність методики формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку засобами фразеологізмів підтверджено підвищенням рівня якості знань, які характеризуються як усвідомлені, узагальнені, стійкі та необхідних умінь для здійснення мовленнєвого спілкування засобами фразеологізмів, відповідно до українських культурних традицій. Так, зафіксовано 10 % дітей експериментальної групи з високим рівнем успішності виконання контрольних завдань і, відповідно, 0% у контрольній групі, та значне зменшення кількості дітей із показниками

низького рівня: в ЕГ – 8,84 %, у КГ – 42,31 %. Таким чином, є підстави стверджувати, що у структурі даної методики оптимально поєднані предметний та діяльнісний її компоненти із системою пізнавальних завдань та тренувальних вправ, які призначені на достатньо високому рівні ефективності вирішувати завдання формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із ТПМ засобами фразеологізмів у корекційно-розвивальному процесі в спеціальній школі для дітей із ТПМ.

Дане дослідження обмежується розв'язанням лише ключових питань і не вичерпує остаточно усіх аспектів проблеми формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із ТПМ засобами фразеологізмів. Перспективною є організація досліджень процесів ділового спілкування молодших школярів із ТПМ в умовах колективних форм навчання з розподілом функцій, що являє собою міцний стимул оволодіння мовою як засобом спілкування у навчальній діяльності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Махукова Т. В. Робота із фразеологізмами як засіб формування культури спілкування молодших школярів із загальним недорозвитком мовлення / Т. В. Махукова // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2008. – № 22 (161) : Пед. науки. – С. 164–169.

2. Махукова Т. В. Лінгвістичні концепції мовленнєвої комунікації як теоретичне підґрунтя технології формування культури спілкування молодших школярів із порушеннями мовленнєвого розвитку / Т. В. Махукова // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 13. – С. 95–97.

3. Махукова Т. В. Психологічна специфіка процесів мовленнєвого спілкування в системі взаємодії особистості і суспільства / Т. В. Махукова // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 14. – С. 115–118.

4. Махукова Т. В. Культурно-національна специфіка семантики фразеологізмів та їх роль у формуванні культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із тяжкими порушеннями мовлення / Т. В. Махукова // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 195–200.

5. Махукова Т. В. Особливості дотеоретичних уявлень про значення фразеологізмів та їх представленість в імпресивному та експресивному словнику молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення / Т. В. Махукова // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 16. – С. 132–137.

6. Махукова Т. В. Проблема засвоєння значення фразеологізмів у системі корекційної роботи з формування вербально-семантичного рівня в структурі мовної особистості молодшого школяра з тяжким порушенням / Т. В. Махукова // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2010. – № 10 (197) : Пед. науки. – С. 193–202.

7. Махукова Т. В. Особливості аналізу фразеологізмів за семантичними ознаками при виконанні завдань констатувального експерименту молодшими школярами з ТПМ / Т. В. Махукова // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 17. – С. 160–169.

8. Махукова Т. В. Особливості практичних узагальнень у дітей молодшого шкільного віку із тяжкими порушеннями мовлення щодо функціонально-стилістичної ролі фразеологізмів / Т. В. Махукова // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2011. – № 14 (225) : Пед. науки. – С. 159–165.

9. Махукова Т. В. Психолого-педагогічні умови формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку з ТПМ засобами фразеологізмів / Т. В. Махукова // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2011. – № 23 (234) : Пед. науки. – С. 261–268.

10. Махукова Т. В. Формування первинних уявлень та узагальнень щодо експресивно-характеризуючого значення фразеологізмів у дітей молодшого шкільного віку з ТПМ в системі корекційної роботи з розвитку культури спілкування / Т. В. Махукова // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 18. – С. 165–169.

11. Махукова Т. В. Алгоритм лінгвістичного аналізу мовних засобів у методиці формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку з ТПМ засобами фразеологізмів спілкування / Т. В. Махукова // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. пр. – К., 2012. – Вип. 19. – С. 113–117.

АНОТАЦІЇ

Махукова Т. В. Формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із тяжкими порушеннями мовлення засобами фразеологізмів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.03 – корекційна педагогіка. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2012.

У дисертації здійснено аналіз першоджерел з проблеми в ракурсі різних наук та напрямків. Дослідження показало, що лексичний компонент мовленнєвої системи дітей із ТПМ характеризується переважно низьким рівнем оволодіння значенням фразеологізмів, роль яких у мовленні – експресивна оцінка явищ дійсності та людської поведінки.

На основі виявлених особливостей операцій із фразеологізмами молодших школярів із ТПМ, було розроблено корекційну методику, навчання за якою сприяло ефективному розв'язанню проблеми шляхом розвитку орієнтувальної основи діяльності спілкування у дітей, організації алгоритмічної діяльності лінгвістичного аналізу фразеологізмів та побудови текстових повідомлень комунікативного спрямування. Підвищення рівня засвоєння функціонально-стилістичного значення фразеологізмів та формування культури спілкування засобами фразеологізмів відповідно до національних культурних традицій у задіяних в експериментальному навчанні молодших школярів із ТПМ підтверджено даними статистичної перевірки.

Ключові слова: молодший шкільний вік, тяжкі порушення мовлення, культура спілкування, фразеологізми, орієнтувальна основа діяльності спілкування, алгоритм лінгвістичного аналізу, експресивно-характеризуючий зміст.

Махукова Т. В. Формирование культуры общения у детей младшего школьного возраста с тяжелыми нарушениями речи средствами фразеологизмов. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.03 – коррекционная педагогика. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2012.

В диссертации осуществлён анализ первоисточников, изучающих проблему с позиций различных научных школ и концепций в ракурсе психологии, психолингвистики, лингвистики, педагогики и определены теоретико-методологические основы формирования культуры общения средствами фразеологизмов у детей младшего школьного возраста с ТНР (тяжёлыми нарушениями речи). Современные интерпретации деятельности речевого общения заключаются в признании многоаспектности и сложности этого явления действительности, изучение которого перспективно осуществляется в русле теоретического направления – теории деятельности. В структуру деятельности общения входят связанные с мышлением процессы порождения и восприятия речевого высказывания, развитие которых происходит на патологической основе у детей с ТНР, оказывая негативное влияние на формирование и реализацию речевого общения.

Проанализированы педагогические исследования относительно методов и приемов формирования лексического компонента речевой деятельности, в частности, фразеологических средств общения, для решения детьми младшего школьного возраста коммуникативных задач и выявлена недостаточная разработанность лингводидактических основ формирования культуры общения у детей младшего школьного возраста с ТНР средствами фразеологизмов.

Разработана программа констатирующего эксперимента, критерии оценивания актуального состояния знаний, умений, навыков учеников с ТНР, определен преимущественно низкий уровень качества результатов их деятельности. Теоретически обоснованы цели, содержание предметной и

деятельностной составляющих методики формирования культуры общения у детей младшего школьного возраста с ТНР средствами фразеологизмов.

При организации экспериментального обучения на первом ориентировочно-пропедевтическом этапе основное внимание сосредоточено на развитии ориентировочной основы деятельности общения, которая сопровождает общение, диктует выбор стиля речи и языковых средств, в частности, фразеологизмов, экспрессивно-характеризующее значение которых эффективно усваивается при анализе смыслового ядра учебных текстов и приобщения ребенка с ТНР к культурному знанию и опыту нации. Условием успешности усвоения фразеологизмов младшими школьниками с ТНР на втором этапе разработанной методики – этапе алгоритмических действий, явились руководимые педагогом произвольные алгоритмические операции лингвистического анализа слов и фразеологизмов с моделированием их формальных признаков, отражения в модели фразеологизма наличия экспрессивно-оценочной коннотации. На третьем, конструктивно-творческом этапе, в сбалансированной системе разных типов тренировочных упражнений осуществлена организация деятельности учеников по активному построению экспрессивно-оценочных высказываний с перебором языковых средств, в том числе и фразеологизмов, в соответствии с целью и условиями коммуникации.

Результаты формирующего эксперимента показали эффективность предложенного в методике структурирования учебного материала, системы приемов обучения, алгоритма решения коммуникативных и языковых заданий.

Эффективность методики подтверждена повышением уровня качества знаний, которые можно охарактеризовать как осознанные, обобщенные, устойчивые, а также необходимых умений для осуществления речевого общения с использованием фразеологизмов, в соответствии с украинскими культурными традициями.

Ключевые слова: младший школьный возраст, тяжелые нарушения речи, культура общения, фразеологизмы, ориентировочная основа деятельности общения, алгоритм лингвистического анализа, построение высказываний экспрессивно-характеризующее содержание.

Makhukova T.V. Development of the communication culture of junior school children with severe speech disorders by means of idioms. – Manuscript.

Dissertation for scientific degree of candidate of pedagogical sciences in speciality 13.00.03 – special pedagogics. – National Pedagogical M. P. Dragomanov University. – Kyiv, 2012.

The analysis of documentary sources on the given subject from the point of view of different sciences and scientific approaches has been made in the dissertation. The research identified insufficiencies in development of the vocabulary component of the language system of the children with severe speech disorders, such as low level of understanding of idioms that fulfill the function of verbal expressive evaluation and attitude towards people's behavior and actions.

Based on the determined peculiarities in operations with the idioms, conducted

by the children with severe speech disorders, the author has developed corrective educational methodic promoting effective solution of the described problem. It provides means for development of orientation foundations for communication activities of the children; development of algorithm for linguistic analysis of the idioms and producing text messages in communication. Increase in the level of acquirement of functional assignment and stylistic content of the idioms and development of communication culture in accordance to the national traditions within the experimental group of children with severe speech disorders was confirmed by the statistic verification.

Key words: primary school-age children with severe speech disorders, communication culture, idioms, orientation foundations for communication activities, linguistic analysis algorithm, expressive and evaluating content.

Підписано до друку 10.04.2012 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсет.
Гарнітура Times New Roman. Друк ризографічний.
Ум. др. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. № 433

Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел./факс: (0642) 58-03-20

Надруковано у видавничо-інформаційному центрі
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
91011, м. Луганськ, вул. Оборонна, 2

НБ НПУ

100132086

171298man0